

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Засади сучасної науково-дослідної та дослідно-
конструкторської діяльності
обов'язкових компонент
освітньо-наукової програми третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти

081 Право

Тема № 8. Загально-наукові та спеціально-юридичні методи досліджень на правову тематику.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології
(протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробник: професор кафедри соціології та психології, доктор педагогічних наук, доцент Марченко О. Г.

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор психологічних наук, професор Євдокімова О. О.
2. Завідувач кафедри льотної експлуатації та безпеки польотів льотної академії Національного авіаційного університету, доктор технічних наук, професор Тимочко О. І.

План лекції

1. Загально-наукові методи теоретичних досліджень.
2. Спеціально-юридичні методи досліджень на правову тематику.

Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті

Основна

1. Важинський С. Є., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень: навч. посіб. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с. (<https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/03/vajinskii-posibnyk.pdf>).
2. Рябовол Л. Т. Система законодавства про наукову та науково-технічну діяльність. *Наукові записки. Серія: Право*. 2018. Вип. 5. С. 4-10. (https://www.cuspu.edu.ua/images/nauk_zapiski/pravo/5_2018/4-10.pdf).
1. Швець Ф. Д. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. Рівне: НУВГП, 2016. 151 с. (<http://ep3.nuwm.edu.ua/3946/>).

Допоміжна:

1. Баранова Ю. О. Методологічні правила порівняльно-правових досліджень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2015. 28 с. (<http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/3225>).
2. Габаковська Х. В. Дослідницький підхід як елемент методології у сучасній юриспруденції: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ, 2018. 207 с. (http://ek.nlu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_01/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=PRAVO&P21DBN=PRAVO&S21FMT=fullwebr&S21ALL=%28%3C.%3EU%3D340.115%28043.3%29%3C.%3E%29&FT_REQUEST=&FT_PREFIX=&Z21ID=&S21STN=1&S21REF=5&S21CNR=20).

Інформаційні ресурси

1. Національна бібліотека України ім. І. І. Вернадського www.nbuv.gov.ua.

Текст лекції

Розвиток науки і техніки пов'язаний з ускладненням методів і форм наукових досліджень, використанням складної апаратури, тому питання методології науково-дослідної та дослідно-конструкторської діяльності набувають особливої актуальності.

1. Загально-наукові методи теоретичних досліджень.

Методологія - це вчення про систему методів наукового пізнання та перетворення реальної дійсності. У буквальному розумінні методологія - це вчення про метод. Головною метою методології є вивчення тих засобів, методів та прийомів наукового дослідження, за допомогою яких суб'єкт наукового

пізнання одержує нові знання про реальну дійсність. Предмет її вивчення - це поняття і методи науки, їх сфера застосування.

Методологія науки може бути загальною або конкретно-науковою. Загальна методологія науки досліджує закони розвитку наукового пізнання в цілому. Водночас методологія ґрунтується на законах окремих наук, особливостях пізнання конкретних процесів і проявляється у здійсненні теоретичних узагальнень, принципів методів дослідження окремих наук. Тому вона виступає і як конкретно-наукова. Розвиток методології науки пов'язаний з розвитком методів наукового пізнання дійсності.

Метод (від грец. *tethodos* - спосіб пізнання) – це спосіб, шлях пізнання та практичного перетворення реальної дійсності, система прийомів та принципів, що регулюють практичну та пізнавальну діяльність людей. Таким чином, щодо наукового дослідження метод визначається як сукупність визначених правил, прийомів, способів і норм пізнання певного суб'єкта чи явища.

У сучасному наукознавстві ефективно працює багаторівнева методологічна класифікація методів наукового пізнання, згідно з якою за ступенем спільності та сферою дії методи наукового пізнання поділяються на загальні філософські, загальнонаукові, окремо наукові, дисциплінарні та міждисциплінарні методи дослідження.

Загальні методи - це система принципів, прийомів, що мають загальний, універсальний характер, є абстрактними, суворо не регламентовані, не піддаються формалізації та математизації і не замінюють спеціальних методів (методів окремих наук). Методи окремих наук - це сукупність способів та принципів пізнання, прийомів і процедур дослідження, що застосовуються в тій чи іншій науці.

Загальнонаукові методи дослідження можна класифікувати залежно від рівнів пізнання - емпіричного або теоретичного, на яких вони (методи) застосовуються.

На емпіричному рівні переважає живе споглядання (чуттєве пізнання), раціональний момент тут наявний, але має підпорядковане значення. Тому досліджуваний об'єкт відображається переважно з боку зовнішніх зв'язків та проявів, що доступні живому спогляданню. Збирання фактів, їх первинний опис, узагальнення, систематизація – характерні ознаки емпіричного пізнання. До основних методів, які використовуються на емпіричному рівні дослідження, можуть бути віднесені: спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент, абстрагування, аналіз і синтез.

Так, спостереження – це цілеспрямоване, систематичне, планомірне, активне вивчення предметів та явищ реальної дійсності, що знаходяться в природному стані або в умовах наукового експерименту. Під спостереженням також розуміють апробацію, обґрунтування висунутих гіпотез або проміжних результатів дослідження. Вчений використовує спостереження з метою збору наукових фактів для винайдення способу розв'язання проблеми (висування та доведення гіпотези). Наукові факти – відбиті свідомістю факти дійсності, причому перевірені, осмислені та зафіксовані мовою науки у вигляді емпіричних суджень. Порівняння - один із найбільш поширених методів пізнання, який

дозволяє встановити подібність та розбіжність предметів та явищ. Недарма говорять, що «все пізнається в порівнянні». У результаті порівняння виявляється те загальне, що притаманне ряду об'єктів. Різновидом порівняння є аналогія. Аналогія - метод наукового дослідження; завдяки якому досягається пізнання одних предметів і явищ на основі їх подібності з іншими. Одним із різновидів методу аналогій є метод моделювання. Моделювання - метод наукового пізнання, що ґрунтується на заміні предмета або явища, що досліджуються, на їх аналог - модель, що містить істотні риси оригіналу.

Вимірювання - це метод дослідження, за допомогою якого визначається числове значення деякої величини з використанням одиниці вимірювання об'єкта.

Експеримент – метод емпіричного дослідження, що базується на активному та цілеспрямованому втручанні суб'єкта у процес наукового пізнання явищ та предметів реальної дійсності шляхом створення контрольованих та керованих умов, що дозволяють виділяти визначені якості, зв'язки в об'єкті, що досліджується, та багатократно їх відтворювати.

Абстрагування - метод, який дає змогу переходити від конкретних питань до загальних понять і законів розвитку. Зміст цього методу полягає в суттєвому відволіканні від несуттєвих властивостей, зв'язків, відносин, предметів та в одночасному виділенні, фіксуванні певних сторін цих предметів, які цікавлять дослідника. Конкретизація - метод дослідження предметів у всій їх різноманітності, у якісній багатогранності реального існування на відміну від абстрактного вивчення предметів. Метод сходження від абстрактного до конкретного загальною формою руху наукового пізнання - це відображення дійсності в мисленні. Згідно з цим методом процес пізнання ніби розпадається на два відносно самостійні етапи: перший етап - від чуттєво-конкретного до його абстрактних визначень; другий етап - сходження від абстрактних визначень об'єкта до конкретного у пізнанні.

Аналіз - метод дослідження, що полягає в уявному або практичному розчленуванні цілого на складові частини, кожна з яких аналізується окремо у межах єдиного цілого. Синтез - метод вивчення об'єкта у його цілісності, у єдиному взаємному зв'язку його частин. У процесі наукових досліджень синтез пов'язаний з аналізом, оскільки дає змогу поєднати частини предмета (об'єкта чи явища), розчленованого в процесі аналізу, встановити їх зв'язок і пізнати предмет (об'єкт чи явище) як єдине ціле. Теоретичний рівень дослідження пов'язаний з більш глибоким аналізом фактів, з проникненням у сутність досліджуваних явищ, з пізнанням та формулюванням законів, тобто з поясненням реальної дійсності. До основних методів, які використовуються на теоретичному рівні дослідження, можуть бути віднесені: індукція і дедукція, ідеалізація, формалізація та інші. Індукція - метод дослідження, при якому загальний висновок про ознаки множини елементів виводиться на основі вивчення цих ознак у частини елементів однієї множини. Дедукція - метод логічного висновку від загального до часткового, тобто спочатку досліджують стан об'єкта в цілому, а потім його складові елементи. Метод ідеалізації – конструювання подумки об'єктів, яких немає в дійсності або які практично

нездійсненні. Мета ідеалізації - позбавити реальні об'єкти деяких притаманних їм властивостей і наділити (подумки) ці об'єкти певними нереальними і гіпотетичними властивостями. Формалізація – метод вивчення різноманітних об'єктів шляхом відображення їхньої структури у знаковій формі за допомогою штучних мов, наприклад, мовою математики. Історичний метод дослідження є важливим знаряддям пізнання суспільних явищ та процесів. Його сутність полягає у вивченні всіх явищ та процесів у динамічному розвитку, становленні та у зв'язку з конкретними етапами історії суспільства.

2. Спеціально-юридичні методи досліджень на правову тематику.

Передусім виникає питання, з якої кількості прийомів, способів дослідження складається система методів юридичного пізнання? Незважаючи на спроби окремих авторів представити систему цих методів в завершеному вигляді, домінує думка, згідно з якою дати такий вичерпний перелік неможливо. Річ у тім, що в міру розвитку і збагачення науки нарощується пізнавальний потенціал юриспруденції, розширюється арсенал методів, якими користуються юристи, більш досконалими стають традиційні методи. Інше питання полягає у з'ясуванні того, як багато методів слід використовувати та якими чинниками обумовлюється необхідність використання певного набору методів. Однозначно можна стверджувати, що процес юридичного пізнання вимагає обрання певної сукупності методів, які суб'єктом цього пізнання використовуються в системі та які взаємодоповнюють один одного. Набір та конкретні можливості методів згідно з особливостями пізнавальної ситуації мають відповідати, по-перше, ступеню складності об'єкта, який пізнається, а по-друге - глибині проникнення в його природу. Конкретний набір методів та їх поєднання залежить також від суб'єкта пізнавальних операцій, його наукової кваліфікації, професійного досвіду, вузької юридичної спеціалізації, а також, можливо, від різних способів дослідження, тобто у повній відповідності із чотирма елементами, на які розбивається пізнавальна ситуація. Не прагнучи до нового розкриття системи методів та їх змісту, оскільки це об'єктивно неможливо, обмежимося визначенням найбільш загальних і найбільш уживаних в юридичному пізнанні методів з їх короткими характеристиками та коментарями.

Спеціально-юридичні методи досліджень - це методи наукового пізнання, вироблені теорією держави і права для найоб'єктивнішого і найповнішого вивчення державно-правової дійсності. До них належать такі методи: формально-юридичний, порівняльно-правовий, державно-правового моделювання, державно-правового експерименту, судової статистики, тлумачення норм права та ін.

Формально-юридичний метод дає змогу дослідити зв'язок між внутрішнім змістом і формою державно-правових явищ та інститутів, застосовується в аналізі форм держави, при визначенні та юридичному оформленні компетенції державних органів, дослідженні форм (джерел) права, формальної визначеності права як однієї з його основних властивостей, у практичній діяльності при

тлумаченні норм права для з'ясування їх суті, змісту та вираженої в них волі законодавця.

Порівняльно-правовий метод заснований на співставленні різних державних і правових систем, окремих державно-правових інститутів з метою виявлення спільного і відмінного між ними.

Метод державно-правового моделювання передбачає дослідження державно-правових явищ, процесів та інститутів на їх моделях, тобто уявним, ідеальним відтворенням досліджуваних об'єктів.

Метод конкретно-часового підходу до державно-правових явищ та інших проявів юридичної дійсності, або, як його ще називають, метод історизму в оцінці явищ. Однак надмірна самовпевненість, амбіційність та заданість здатні призвести до збоїв у застосуванні цього метода (так було із марксистсько-ленінською теорією держави і права). Деякі висновки, зроблені свого часу за допомогою цього метода, викликають тепер щонайменше гірку посмішку (йдеться про ідеї марксизму про соціалістичну державу як державу послідовно демократичну). Конкретно-часовий підхід до фактів найвищою мірою важливий для практикуючого юриста. Скажімо, юридична діяльність прокурора, судді при прийнятті ними рішень можлива лише на підставі врахування конкретних, які відбувались у певному часі обставин справи, що розглядається.

Метод історизму в оцінці явищ належить до аксіологічних (оціночних) методів.

Системно-функціональний метод необхідний в силу системно-функціональної природи держави і права. Тому будь-який елемент державно-правової системи (механізму) можна з достатньою повнотою з'ясувати лише на основі системно-функціонального підходу. Держава і право є відкритими системами, які перебувають у стані постійного обміну інформацією із соціальним середовищем, в якому вони функціонують, а отже постійно відчують на собі цей вплив. Іноді це доходить до очевидних парадоксів: страйк студентів або шахтарів перетворюється на політичний фактор, здатний ледве не зруйнувати державу.

Водночас держава і право, які визнаються системами, розглядаються як певна впорядкованість елементів, як їх предметно-цільова організованість, яка дістає вияв у взаємозв'язку та взаємодії елементів, що притаманне системі.

Ці положення правильні не лише щодо держави і права в цілому, але й їх елементів та підсистем, які знаходяться на нижчих рівнях. Так, норма права може бути пізнана з достатньою повнотою та необхідною глибиною лише:

1) у тісному логічному зв'язку з іншими нормами, особливо з тими, які близькі їй за змістом;

2) з урахуванням місця норми в загальній системі нормативного акта (наприклад, у статті якої глави Кримінального кодексу норма міститься) і, звичайно,

3) аналізу елементів самої норми. Тут мають місце дві ситуації: норма права як елемент системи і норма права як система зі своїми елементами.

Соціологічний метод, або метод конкретно-соціологічних досліджень. Об'єктом застосування цього метода є державно-правова практика, до якої

входить правотворча та правозастосовча діяльність державних органів, практика реалізації правових норм тощо.

Конкретно-соціологічні дослідження права служать оптимізації функціонування державно-правової системи через розв'язання таких завдань:

- 1) виявлення закономірностей впливу на право усієї сукупності соціальних факторів, що утворюють конкретно-історичну обстановку, в якій розвивається дана правова система;
- 2) з'ясування механізму впливу права та правозастосовчої діяльності на різні сторони життя суспільства;
- 3) визначення ефективності дії права, його норм та інститутів як регуляторів суспільних відносин;
- 4) накопичення інформації, яка використовується з метою вдосконалення правотворчості та правореалізації;
- 5) виявлення причин правопорушень і опрацювання оптимальних прийомів боротьби з ними.

Метод кількісного та якісного аналізу. Це один із найпоширеніших методів пізнання державно-правового життя суспільства. Застосовується він, наприклад, у процесі дослідження ефективності правових норм, для розв'язання проблеми удосконалення правового регулювання тощо. Необхідність використання такого метода пояснюється тим, що будь-яке державно-правове явище має свою якісну та кількісну визначеність.

Одним із різновидів кількісного метода є статистичний метод, суть якого полягає у вивченні кількісних змін в державно-правовому житті та в опрацюванні результатів відповідних спостережень в наукових та практичних цілях. Статистичний метод допомагає з'ясовувати причини та закономірності розвитку досліджуваних явищ, таких, скажімо, як злочинність, адміністративні порушення тощо.

Порівняльний метод служить:

- 1) виявленню загальних рис різних державно-правових явищ, що стає істотною передумовою для з'ясування їх суті;
- 2) дозволяє класифікувати ці явища, виявляти їх історичну послідовність та генетичні зв'язки між ними.

Порівняльний метод широко використовується у порівняльному правознавстві (інша назва компаративістика - від лат. "со-тра-ративус" - порівняльний, "со-траго" - порівнюю). Компаративістика - це наука, яка в компаративістському, порівняльному ключі підходить до вивчення правових систем країн світу. Конкретні прийоми та правила порівняльного метода досить різноманітні. Наприклад, синхронічний та діахронічний методи виражають підходи, за яких порівнюють за принципом одночасності або за принципом часової послідовності (у свій час про династію Бурбонів говорили, що вони "нічого не забули, нічому не навчилися" - цей вираз ілюструє діахронічний підхід). До порівняльних належать також методи зіставлення і протиставлення та інші.

Формально-логічний метод. Це метод логічного опрацювання інформації. Він становить збірне поняття численних методів, що утворюють групу логічних

методів. Цей метод є одним із найбільш використовуваних як загальною теорією держави і права, так і спеціальними юридичними дисциплінами. Додержання формально-логічних вимог у правовій науці та в юридичній практиці є важливою умовою забезпечення надійності збирання, узагальнення та оцінки інформації, а відповідно й прийняття правильних рішень.

Серед конкретних прийомів, що належать до формально-логічного метода і з якими правознавець постійно має справу в процесі його навчання, наукової і практичної діяльності, передусім мають бути названі класифікація, дедукція та індукція.

Класифікація являє собою групування правових явищ за різними класифікаційними підставами з метою орієнтування в них. Наприклад, поділ права на галузі; типологія правопорушень - кримінальні, адміністративні, дисциплінарні тощо; класифікація злочинів за главами Особливої частини Кримінального кодексу.

Індукція - це умовивід, коли на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне. Таким шляхом, приміром, формуються теоретичні положення науки.

Дедукція - це, навпаки, виведення часткового із загального. Скажімо, дедуктивний характер має процес застосування правових норм. Так, дедуктивним умовиводом (висновком) буде кваліфікація злочинів, коли згідно з правовою нормою певної статті Кримінального кодексу (більша посилка) дається правова оцінка конкретного діяння (менша посилка) як злочину, передбаченого нормою права. Це може мати такий вигляд: "Умисне вбивство є злочином, передбаченим ст. 115 Кримінального кодексу (більша посилка); Петров навмисно вбив Сидорова (менша посилка); Отже, Петров вчинив злочин, передбачений ст. 115 Кримінального кодексу (висновок)".

Формально-догматичний (спеціально-юридичний) метод. Це спеціальний метод, що використовується в юридичній науці і практиці, заснований на вироблених юридичною наукою теоретичних поняттях — конструкціях. Прикладом використання зазначеного метода буде аналіз поведінки особи на предмет виявлення в ній складу правопорушення (зокрема злочину). Елементами цього поняття - конструкції як єдиної підстави притягнення до юридичної відповідальності є об'єкт правопорушення, об'єктивна сторона правопорушення, суб'єкт правопорушення та суб'єктивна сторона правопорушення. Неповнота зазначеного складу означає відсутність підстав для юридичної відповідальності.

Слід також зазначити, що свого часу називались методи, які такими, тобто методами наукового пізнання, не можуть бути визнані. До них належить згадуваний в спеціальній літературі тоталітарного минулого метод (або принцип) - метод партійності. Партійність - це ідеологічна форма прояву суб'єктивного фактора у процесі пізнання. Звичайно, без суб'єктивного елемента наука розвиватися не може, в плюралістичності оцінок - запорука її розвитку. Це закономірно. Але суб'єктивне не повинно переходити в крайнощі, набувати властивостей суб'єктивізму, який суперечить природі юридичного пізнання (наукового й прикладного, практичного), оскільки допускає навмисне перекручення, викривлення фактів, віддання переваги одним фактам перед

іншими тощо. Суб'єктивне має свою межу, за якою воно переходить в суб'єктивізм, який містить загрозу брутального перекручення наукової істини і порушення законності на практиці.

Партійність, яка виходить із монопартійних ідеологічних постулатів стосовно державно-правового життя, саме й містить реальну небезпеку такого суб'єктивізму або просто орієнтується на нього. Позиція партійності - це "лобізм" в науці. Як це уявити в умовах багатопартійності? Нонсенс, абсурд, антинауково! Партійність і об'єктивність, науковість - речі несумісні. Органічною властивістю і пороком так званого метода (принципу) партійності є його заангажованість, упередженість, коли будь-які висновки могли "підтягуватись" під готові ідеологічні шаблони і кліше. Так, наприклад, курси загальної теорії держави і права, видані за радянських часів, пронизані ідеєю класовості всіх державно-правових інститутів. Саме ця ідея була китом, на якому трималась марксистсько-ленінська теорія держави і права. Це стосується і поняття держави, її історичних типів, права та іншого - багато в чому всупереч елементарній логіці та здоровому глузду. Зауважимо, що важко

примирити характеристики принципу об'єктивності наукового пізнання і принципу партійності. Колосальні жертви, які обчислюються мільйонами людських життів, принесла "партійність" українському народові і не тільки йому у сфері юридичної практики (масові репресії, депортації, голодомор тощо).

Розглянутими методами не вичерпується весь методологічний потенціал юридичної науки. Є й інші методи, виникають й вдосконалюються нові. Можна, наприклад, назвати ще такі методи, як моделювання, методи соціального (правового) експерименту, кібернетичний. Володіння методами юридичного дослідження вимагає знання багатьох спеціальних наук.